

УДК 316.66-055.2:316.75(497.11)"1941/1945"
329.73-055.2(497.11)"1941/1945"

DOI <https://doi.org/10.31212/novi.covek.2023.24.sko.169-206>

Љубинка Шкодрић*

РАВНОГОРКА КАО АНТИПОД НОВОЈ ЖЕНИ У ИДЕОЛОГИЈИ И ПРОПАГАНДИ РАВНОГОРСКОГ ПОКРЕТА

Апстракт: У раду су анализирани идеологија и пропаганда равногорског покрета у односу према женама. Размотрена су очекивања која је покрет имао од жена, као и улоге, дужности и права који су женама намењивани током рата и у послератном периоду. У том контексту посебно је проучен антикомунистичким дискурс у односу према женама и његова повезаност са конзервативним и патријархалним ставовима. Међусобан однос и утицај ових фактора посматрани су као исходиште отпора идејама о еманципацији жена, али и модернизацији друштва. Посебна пажња посвећена је променама у приступу и покушајима да се придобије женски део популације, као и организовању женских организација у оквиру равногорског покрета.

Кључне речи: жене, равногорски покрет, идеологија, пропаганда, Други светски рат, Србија, окупација.

* Институт за савремену историју, Београд
ljubinka.skodric@isi.ac.rs

Идеолошке основе равногорског покрета

Равногорски покрет био је први покрет отпора који је настао на територији окупиране Србије у Другом светском рату. Немачке власти су већ 10. маја 1941. године располагале подацима о доласку на Равну гору генералштабног пуковника Драгољуба Драже Михаиловића.¹ Заједно са осталим југословенским официрима који су му се придружили и одбијали да се предају, он ће представљати језгро равногорског покрета коме ће временом прићи и део политичара који су остали верни југословенској влади и краљу у емиграцији. Према свом седишту на Равној гори покрет је називан Равногорским покретом, док су војне снаге покрета носиле име Југословенска војска у отаџбини (ЈВуО), а њихов вођа Драгољуб Михаиловић унапређен је у чин генерала и затим у јануару 1942. именован за министра војног у југословенској влади у емиграцији.²

Стратегија равногорског покрета се заснивала на идеји избегавања отвореног сукоба са окупатором и настојању да се путем пропаганде, обавештајне активности и саботажа припреми терен за устанак који би припадници покрета повели када дође до преокрета на великим ратиштима.³ Ова стратегија суштински се

1 *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Izbor, prevod i pogovor Nikola Živković (Београд: Службени лист ССГ, 2005), 45.

2 Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893–1946. Биографија* (Београд: Завод за уџбенике, 2011), 210.

3 Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, III (Београд: Српска реч, 1999), 405.

разликовала од стратегије конкурентског народноослободилачког покрета који је инсистирао на моменталном и отвореном пружању отпора без обзира на последице. Супротности између ова два покрета биле су видљиве већ током устанка 1941. године, када ће, и поред покушаја сарадње, доћи до међусобног сукоба и разилажења. Пошто су у случају савезичке победе могли бити једни другима највећи конкуренти они ће временом постати највећи противници и велики део своје енергије усмериће на међусобан обрачун у циљу борбе за сопствену доминацију у послератном периоду. Разлике између ова два покрета огледале су се у великој мери у њиховој структури и идеолошким ставовима – док је равногорски покрет почивао на активностима професионалних официра, вођство народноослободилачког покрета чинили су чланови и симпатизери Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Осим тога, док су комунисти желели да изведу револуцију и збаце предратни систем власти за чије су експоненте сматрали и равногорски покрет, припадници равногорског покрета су у комунистима видели анационалне елементе који изазивају беспотребно страдање народа инсистирањем на отвореном сукобу са окупатором.

Као покрет који је настао спонтано и самоникло, равногорски покрет није имао чврсту команду и организацију нити изграђен политички програм и идеологију,⁴ већ су они током рата изграђивани што је утицало на

4 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svetskom ratu* (Zagreb: SN Liber, 1979), 408.

њихову недовољну целовитост, кохерентност и доследност. Генерал Драгољуб Михаиловић, а и већина његовог окружења, доживљавала је свој покрет као војни и били су ненаклоњени политичким расправама и утицајима што је допринело недовољном ангажовању око политичких циљева и сагледавања социјалних аспеката рата.⁵ Неколико значајних околности утицале су саме по себи на сам карактер покрета, попут чињенице да су га чинили југословенски официри који су одбили да се предају што је деловало је у корист континуитета са међуратном југословенском државом. Исто значење и поруку носиле су и везе са југословенском владом у емиграцији. Када је реч о политичком и идеолошком утицају, пре свега велики значај имала је сарадња покрета са личностима из предратног Српског културног клуба – Драгишом Васићем, Стеваном Мољевићем, Младеном Жујовићем, а затим и Живком Топаловићем из Социјалистичке странке.⁶ Ту свакако спадају и утицај политичара из Земљорадничке странке и Народне радикалне странке. Уз то су геноцид над српским народом у Независној држави Хрватској, као и одмазде и страдања на подручју окупиране Србије снажно утицали на политику и стратегију равногорског покрета.

Сам Михаиловић није успевао да наметне јачу динамику и конкретизује политички програм и идео-

5 Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*. (Београд: Центар за савремену историју југоисточне Европе, Откровење, 2000), 85.

6 *Уједињене српске земље. Равногорски национални програм*, приредили Милан Весовић и Коста Николић, (Београд: Време књиге, 1996), 34.

логију равногорског покрета већ се углавном задржавао на критици старог режима и политичких партија, уз обећања демократске револуције под руководством нижих официра и људи из народа.⁷ При томе се ослањао на филозофију српског села, монархизам и традиционалне погледе.⁸ Нужност да се услед дубоких ратних промена и страдања понуде решења и виђења послератног државног и друштвеног уређења и система утицала је да током 1942. Драгиша Васић и Стеван Мољевић развију идеју о равногорском покрету који би реорганизовао послератну Југославију у националном, политичком и друштвеном погледу.⁹ Драгиша Васић се, као главни идеолог равногорског покрета до 1943. године, залагао за приоритет српске националне интеграције у оквиру Југославије и инсистирао на моралној, духовној, социјалној и материјалној револуцији у оквиру које би се „народу повратила воља за нову националну идеју и стварање нове државе“.¹⁰

Срж идеологије равногорског покрета чинила су залагања за парламентарну монархију, либерализам, као и заштиту, али и превагу српских националних интереса унутар Југославије. То је смањивало мобилизациони потенцијал покрета код несрпских народа, док инсистирање на традиционализму није привлачило

7 Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, I (Београд: Балканолошки институт САНУ, 1985), 32.

8 Б. Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића*, 91.

9 Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок. Други светски рат у Југославији* (Београд: Слио, 2009), 112.

10 Милош Тимођијевић, *Драгиша Васић и српска национална идеја* (Београд: Службени гласник, 2019), 453.

омладину која је већ била захваћена модернизацијом.¹¹ Иако су околности рата и пружања отпора давале могућност да се у тим оквирима предвиде и обећају значајне промене које би додатно мобилисале становништво, у идеологији равногорског покрета та прилика није била искоришћена. За разлику од народноослободилачког покрета, идеологија равногорског покрета била је лишена социјалног набоја посебно када је реч о друштвено-економским питањима која нису била детаљно размотрена и обрађена. Осим залагања за село и сељаштво, углавном је инсистирано на националном питању и истицању става да је реч о покрету чије се снаге боре за нацију и отаџбину.¹² Питањима жена, њихових права и еманципације посвећено је веома мало пажње, а често када су жене спомињане то је чињено у негативном контексту и са тенденцијом ограничавања и спутавања њихових права. Иако историчар Стеван К. Павловић спомиње да је у штабу ЈВуО у Србији вођено више разговора о послератном уређењу Југославије, па и о давању права гласа женама,¹³ прећуткивање улоге жена и њиховог положаја у послератном друштву одликовало је најважније идеолошке и политичке документе и програме равногорског покрета.

Пројекат „Хомогена Србија“ је израдио Стеван Мољевић током јуна 1941, пре него што се придружио равногорском покрету. Главна пажња у овом документу

11 Милош Тимотијевић, *„Храбри“ партизани и „зли“ четници. Студије о Србији у Другом светском рату 1941–1945* (Београд: Catena Mundi, 2019), 154.

12 Војни архив (ВА), Четничка архива (Ча), 12-2-14.

13 С. К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок*, 112.

посвећена је питању граница, друштвеног и државног уређења и спољне политике Велике Србије у обновљеној Југославији, док ни једном речју нису споменуте жене и њихова политичка и грађанска права.¹⁴ У социјалном погледу у овом спису истакнут је значај сељака – домаћина и заштита његових права, као и права радника и залагање за стварање одговорног чиновништва. Реч је била о одређеним мушким циљним групама становништва чији помен и поред уопштености списа није избегнут, као што је то било у случају жена.

Жене нису ушле ни у састав политичких тела и организација формираних у оквиру равногорског покрета. Такав случај је био са Централним националним комитетом, али и Југословенском равногорском омладином у којој су, на војничкој основи, окупљани дечаци и младићи од 8 до 20 година.¹⁵ За женску омладину није било места у овој организацији већ је било предвиђено њихово усмеравање на посвећеност породици, домаћинству и ручном раду у циљу њиховог изграђивања као добрих мајки и домаћица потребних за оздрављење породице и народног живота.¹⁶ Иако

14 „Homogena Srbija“ – Projekat Stevana Moljevića od 30. juna 1941. o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici „Velike Srbije“ u obnovljenoj Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XIV-1 (Београд: Војноисторијски институт, 1981), 1. (*Zbornik o NOR-u*, XIV-1, 1).

15 Kosta Nikolić, „Jugoslovenska ravnogorska omladina u Drugom svetskom ratu – organizacija i ideologija“, *Istorija 20. veka*, 1 (1998), 43.

16 Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Ђенерала. Изабрани ратни списи*, I, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић (Београд: Српска реч, 1998), 131.

често оспоравана, чак и од самог Драгољуба Михаиловића, конференција интелектуалне омладине Црне Горе, Боке и Санџака (у Шаховићима) одржана крајем новембра и почетком децембра 1942, такође није посвећивала пажњу женама иако су на њој разматрана питања послератног државног и друштвеног уређења. У закључцима конференције, жене су поменуте у негативном контексту, у погледу лишавања права и било је предвиђено да у будућој држави жене могу бити државне службенице једино у недостатку мушкараца и само у струкама које су за њих специјално подобне.¹⁷

Традиционално против модерног

У околностима када је као конкуренција постојао и деловао народноослободилачки покрет, од значаја је било шта је равнаторски покрет могао, за разлику од првог, да понуди женама и како је гледао на њих. Политика народноослободилачког покрета почивала је на комунистичкој идеологији међу чијим су основним постулатима били еманципација жена и родна равноправност.¹⁸ Народнослободилачком покрету приступио је још од устанка 1941. године велики број жена, а политика организовања жена и њиховог придобијања и активирања да пруже подршку и помоћ покрету била је једна од активности на којој

17 Zaključci konferencije četničke omladine Crne Gore, Boke Kotorske i Sandžaka od 2. decembra 1942. o posleratnom državnom i društvenom uređenju Jugoslavije. *Zbornik o NOR-u*, XIV-1, 738.

18 Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944* (Београд: Институт за савремену историју, Архипелаг), 381.

је инсистирало политичко вођство покрета.¹⁹ Ове околности и супротстављеност два покрета утицале су да равногорски покрет своје ставове о женама формира и дистанцирањем и одупирањем комунистичкој идеологији и нуђењем супротног, традиционалног модела. Сагледавајући активност жена у народноослободилачком покрету често са негативних полазишта и сматрајући их за неморалне, сурове и окрутне,²⁰ равногорски покрет је пропагирао политику која у почетку није подразумевала активност, већ пасивност жена и наметала им кривицу и одговорност за друштвену кризу, ширење комунизма и занемаривање породице. Ови ставови су углавном прво истицани и наглашавани у обраћањима женама, да би се затим као узор наводила традиционална улога жена и ликови истакнутих жена из даље прошлости. При томе ни пракса ангажовања женских друштава и чак борбено ангажовање појединих жена током Првог светског рата нису узимани у обзир.²¹

Идеални профил равногорке одговарао је жени која је посвећена кући и породици и у чијем понашању доминирају патријархално и национално држање и владање.²² Очекивања од жена остајала су у оквиру

19 Исто, 482.

20 Ljubinka Škodrić, „Partizanke u viđenjima ideoloških protivnika u Srbiji 1941–1944“, u: *Feministički forum Filozofskog fakulteta. Izabrani radovi iz studija roda*, uredile: Nada Sekulić i Marija Radoman (Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2016), 281.

21 Љ. Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944*, 343.

22 К. Николић, *Историја равногорског покрета*, I, 281.

система патријархалне заједнице, сводила их на улогу супруга и мајки и затварала у домен куће и породице. Пропагиране особине такве жене биле су трпељивост, покорност, скромност, незахтевност, подређеност, самоодрицање и жртвовање за заједницу. Истовремено, она је требало да путем своје улоге у породици и васпитању деце ради на одржавању патријархалне матрице и да препороди породицу и васпита нови нараштај на патријархалним основама.²³ Било је то, како је често наглашавано „велико поље за рад мајки, жена, сестара и кћери“, а жене су дефинисане у оквиру тих улога, чиме им је наметана друштвена контрола и традиционално подређен положај.²⁴ Ови ставови били су веома слични погледима на улогу жене пропагираним од стране колаборационистичких власти и владе Милана Недића и усмерене на одржавање снаге и моћи национално-патријархалне заједнице.

Пропаганда равногорског покрета посвећена женама била је испуњена негативним погледима на жене и њихову делатност, лишена оптимизма и привлачности и усмерена на критику жена и незадовољство њима и њиховим држањем. На тај начин, испољавањем незадовољства, жене су потискиване, желела се остварити потпуна контрола над њима, а њихова делатност делегитимизовати и дискредитовати. Позитивна улога жена виђена је једино приликом идеализовања конзервативно патријархалног схва-

23 „Нашим женама – мајкама, супругама, сестрама, женама и кћерима. Порука Равне горе“. ВА, Ча, 15-1-19.

24 ВА, Ча, 15-1-19.

тања родних односа који су тиме представљани као једини могући облик организовања друштва. У том циљу истицане су улоге жена из далеке прошлости и народне поезије, али и тада без превазилажења ставова које је пружала народна традиција.²⁵ При томе су истицани ликови Јефимије, Јевросиме, Косовке девојке и мајке Југовића.

Настојање да се одржи традиционални патријархални поредак у суштини је скривало борбу против модернизације и отпор продору нових идеја. У овим ставовима могу се сагледати размере страха од промена и угрожавања традиционалног поретка. Био је то у својој суштини изразито антиурбан и антимодеран модел који је еманципацију жена сагледавао као део модернизације која изазива деструкцију традиционалног друштва. Наметање и задржавање мушке доминације у родним односима огледало се у отпору било каквим променама. Такве тежње и ставови били су присутни не само код официра као окоснице покрета, већ и код равногорске омладине која је насупрот прогресивним тежњама које се испољавају најчешће у младости износила изразито конзервативне ставове у погледу жена. У омладинској равногорској пропаганди и списима омладинске равногорске организације, доминирали су острашћеност, конзервативност и национализам.²⁶

25 ВА, Ча, 19-6-7.

26 У том смислу карактеристични су написи *Омладинског билтена Равне горе* и *Небојине*, ВА, Ча, 130-1-19. *Омладински гласник*, бр. 3-4, 27. јануар 1943. ВА, Ча, 130-1-13.

Антимодернизацијски наратив посебно се огледао у критикама друштвеног уређења и развоја у Краљевини Југославији. Нарочито је осуђивана модернизација друштвеног положаја српске жене у Краљевини Југославији и тај је процес приказиван као занемаривање породице и деце. Романтизованим приказима и глорификацији српских жена у далекој прошлости супротстављани су погледи на савремену жену и тиме су српско и југословенско наслеђе били у опречности. Скромне размере еманципације и модернизације положаја жена у Краљевини Југославији које се нису одвијале у оквирима побољшања њиховог правног и политичког положаја, већ путем повећаног обима њиховог школовања и запошљавања, као и већим изласком на друштвену сцену, при томе су занемаривани. Образована жена је посебно доживљавана као опасност за стабилност патријархалног друштва. Модерне и образоване жене, посебно као мајке, осуђиване су да су пригрлиле „новотарску и помодарску цивилизацију“ и тиме лишиле себе религиозних и моралних особина и одвојиле се од куће и огњишта. „Недисциплинована страсност данашње жене, лишена хришћанске културе срца, моралне недисциплине свести, постала би опасна рушилачка сила у нашем народу, који данас преживљава тешку духовну кризу.“ – истицано је у појединим равногорским гласилима.²⁷ Тиме су жене

27 Наведено према: Горан Давидовић, Милош Тимотијевић. *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, III (Чачак, Краљево: Међуопштински историјски архив Чачак, Музеј рудничко-таковског краја, Народни музеј Краљево, 2004), 247.

доживљавање као потенцијална опасност по само друштво и чак им је наметана потреба неке врсте статељства пошто су изношене тврдње да „овим изгубљеним овцама требају пастири који ће их извући из провалија модерне цивилизације“, уз истицање позива „покајте се изгубљене мајке“.²⁸

Еманципација жена је често изједначавана са комунизмом уз огорчену критику припадница народноослободилачког покрета. Народнослободилачки покрет је оптуживан за удар на традицију и патријархално устројство, при чему је главну улогу имао и њихов однос према женама и активност жена у овом покрету. У том смислу је одбрана породице и цркве постала један од основних мотива равногорске пропаганде која је тврдила да народноослободилачки покрет уништава управо ове тековине.²⁹ Истицано је да су жене код комуниста злоупотребљене и понижене и услед тога нису више способне да буду супруге и мајке.³⁰ Нарушавање породичних односа, непоштовање родитеља и стварање раздора између младих и старих, највише путем срозавања морала, сматрано је основном одликом народноослободилачког покрета.³¹ Пропаганда о неморалу у партизанским редовима временом је постајала све огорченија и суровија. Осим истицања интернационализма и неморала,³² пропагандни ставови су временом били све

28 „Жена пре и сад“, *Омладински гласник*, бр. 2, 1. јануар 1943. ВА, Ча, 130-1-8.

29 ВА, Ча, 12-3-52.

30 ВА, Ча, 19-7-1.

31 ВА, Ча, 17-2-1.

32 ВА, Ча, 15а-2-39.

неумеренији, баналнији и лишени пристojности и укуса, па су пропагиране вести да партизани приморавају браћу и сестре на сексуалне односе у цркви, да су у манастирима отварали јавне куће, организовали хареме и убијали девојке које су биле у поодмаклој трудноћи.³³

Негирање комунистичких ставова и уопште антимодернизацијски наратив имали су за последицу да питање еманципације жена уопште није ни разматрано. Чак су жене доживљаване и отворено приказиване као физички и духовно инфериорније од мушкарца.³⁴ Тиме су припадници равногорског покрета „дискриминисали жене као чиниоце јавне активности и борбе“.³⁵ Није се освртало на могућност ширих сагледавања и модернизацију положаја жене и чак је просвећивање жена сагледавано врло ограничено, ради добијања потребне спреме за одгој деце и вођење домаћинства. Иако је однос према образованим женама био обележен уздржаношћу и сумњом у њихову политичку наклоност комунизму, потребе покрета и ратне околности неминовно су наметале

33 Проглас „Свима родољубивим Србима и грађанима Краљевине Југославије“ ВА, Ча, 12-3-10; „Нови морал или неморал“, *Равногорска мисао*, бр. 6, Видовдан 1944. ВА, Ча, 104-2-14; Mihailo Stanišić, „Stavovi (ravnogorskog) četničkog pokreta prema ženi“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, urednik Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998), 343.

34 „Жена равногорска“, *Глас Цера*, бр. 42-43, фебруар 1944. Државни архив Србије (ДАС), Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције (БИА), I-140.

35 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 375.

потребу да покрет успостави сарадњу са некима од њих, пре свега са учитељицама на селу. Од њих се и поред сумње и зазирања очекивало да се активирају и пропагирају идеје равногорског покрета, чак су им и наметане такве дужности, оне су увлачене у покрет, укључиване у рад пропагандних одбора и од њих је захтевано да одржавају предавања у складу са прокламованим идејама.³⁶

Промене током 1944. године

После Техеранске конференције и Другог заседања АВНОЈ-а, недовољни успеси у политичком раду и губитак подршке савезника утицали су да превагу у равногорском покрету стекне струја која се залагала за формирање саветодавног тела састављеног од политичких странака.³⁷ Услед тога крајем 1943. и почетком 1944. године долази до динамичније акције и делатности у циљу конкретизовања и популаризовања ставова покрета пре свега у погледу промена које би донело послератно уређење. Као ослонац у тој делатности, нарочито у погледу ублажавања радикалних националистичких ставова послужили су др Живко Топаловић, председник Социјалистичке странке, и његова супруга Милица Топаловић. Они ће утицати да се покрет, иако са закашњењем, декларише за југословенско јединство и демократију.³⁸

36 ВА, Ча, 27-5-33; ВА, Ча, 131-1-34.

37 С. К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок*, 113.

38 В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 387.

Светосавски конгрес, одржан у јануару 1944. године у селу Ба, је означио прекретницу у идеолошком и политичком раду равногорског покрета и за циљ је имао доношење целовитог и конкретног програма реформе друштва и државе.³⁹ Резолуцијом конгреса била је предвиђена обнова југословенске државе као федеративне, уставне и парламентарне монархије на челу с краљем Петром II Карађорђевићем.⁴⁰ Осим тога, у основе усвојеног програма спадали су: очување државног јединства Југославије, изградња државе на основама политичке, социјалне и економске демократије и правде, као и верност савезницима.⁴¹

Осим формирања српске федералне јединице у којој би био окупљен сав српски народ, на конгресу су дефинисани и српски циљеви равногорског покрета. Они су обухватили изградњу српске народне заједнице на начелима социјалне правде, уздизање српског народа као извора националне снаге, процват занатске радиности, слободу трговине, чување здравља широких народних маса, увођење планске производње, реформу наследног права и друго.⁴² Иако је реформа наследног права могла значити побољшање положаја жена, њен садржај није био конкретно дефинисан.

Питања политичких права жена и њиховог друштвеног положаја нису била заступљена у резолуцији

39 К. Николић, *Историја равногорског покрета*, II, 425.

40 Живко Топаловић, *На Равној Гори* (Крагујевац: Погледи, 1999), 232.

41 К. Николић, *Историја равногорског покрета*, II, 431.

42 ВА, Ча, 13-2-22.

Светосавског конгреса. Жене су споменуте у социјалном програму у погледу њихове адекватне заштите на раду, али су изостављене када је реч била о имовинским, породичним и радним правима.⁴³ Спомињање жена, али уздржано и недовољно одређено сведочило је да промене у приступу нису биле у потпуности усвојене и до краја размотрене. У том смислу говорила је и неодређена тврдња да „мајци и детету има се посветити нарочита пажња у социјално-здравственој политици Србије“. Упркос свести о потребама промена, питање еманципације жена било је још једном прећутано и занемарено.

Међу рефератима изложеним на конгресу, најзапаженије је било излагање Стевана Мољевића који је обухватио најважнија питања из дотадашњег развоја покрета и дао образложења за ставове који ће ући у резолуцију конгреса.⁴⁴ Том приликом Мољевић је истакао да се не сме занемарити организација жена, али се одмах ограничио да жене имају важну улогу у породици и кући – као васпитачице деце и чуварке народне традиције. Друштвена улога жена предвиђена је оквирима посебних женских организација које би у граду служиле за потребе народне одбране, а у селима за културно и хигијенско подизање села.⁴⁵

43 „Чија је победа?“, *Небојша*, бр. 7–8, јул–август 1944. ВА, Ча, 130-4-8.

44 К. Николић, *Историја равногорског покрета*, II, 429.

45 „Југословенски народни конгрес“, *Поморавље – обласни орган непокорене војске у отаџбини*, бр. 1, 15. март 1944. ВА, Ча, 107-4-1.

Промене које је донео Светосавски конгрес биле су ипак присутне у пропагандном вокабулару намењеном женама. Већа пажња и значај почели су да се посвећују женама и дошло је до активнијег рада на пропаганди која им се обраћала. У равногорским гласилима објављивани су чланци посвећени женама, уз посебан нагласак на чланак Живка Топаловића „Задачи српске жене“. Осим тога, постојало је више покушаја да се покрену посебни листови посвећени женама. Тако је Делиградски корпус, издавао и лист *Равногорка*, који је највероватније уређивала Милка Тодоровић.⁴⁶ Овај лист се сусреће и под називом *Српска жена* на једном списку од 63 равногорска гласила у Србији.⁴⁷ О осталим покушајима да се покрену посебни женски равногорски листови забележени су само планови без података о реализацији. Такве предлоге износиле су и девојке које су разговарале са Стеваном Мољевићем током лета 1944. године.⁴⁸

Упркос активизацији, промена реторике према женама и позиви да се прикључе покрету давали су женама улоге и задатке који нису имале већи значај и смисао у склопу ратних дејстава, већ само у погледу моменталних потреба пропаганде. Иако су од стране

46 Милан Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941-1944* (Београд: Институт за савремену историју, 1995), 100.

47 ВА, Ча, 17-2-1.

48 Stevan Moljević, *Ravna gora u svetlu i magli*, priredili Momčilo Pavlović i Bojan B. Dimitrijević (Beograd: Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, Arhiv Srbije, 2019), 118.

самог покрета жене од почетка окупације подстицане на пасивизацију, сада су оне оптуживане као кривци за недовољну активност. Пасивност жена је квалификована као егоизам и некултура, а навођени су позитивни примери активности британских и америчких, чак и немачких жена.⁴⁹ Такође је замерано женама да заостају у доприносу антифашистичкој борби и да су се оглушиле о дужност према отаџбини. Почели да се истичу ставови да жене не смеју бити пасивни и неми посматрачи борбе, већ да могу да замене мушкарце у појединим пословима, нарочито болничарским. Иако је признавано изостајање и недовољно присуство и учешће жена у покрету, начини и методе придобијања и ангажовања жена нису били довољно размотрени. Услед тога су виђења њихове активности углавном била апстрактна, испуњена фразама и нису пружала довољно аргумената и смерница за њихово конкретно ангажовање. Одговорност и кривица за недовољно учешће жена у покрету сваљиване су на саме жене, а чак и кад је заговарано њихово активирање, очекивања нису прелазила границе куће и породице. Женски допринос је био виђен у посвећивању породичним пословима, васпитању деце, неговању народних обичаја, развоју националног духа и пропагирању милосрђа.⁵⁰ Једини допринос се очекивао на пољу народног просвећивања и здравства, а то ангажовање сматрано је потребним да би оне замениле мушкарце у овим

49 „Жена на пољу хуманости и народне културе“, *Глас Рудника. Орган рудничког корпуса Слободних српских планина*, бр. 3, 10. јул 1943. ВА, Ча, 105-2-23.

50 „Значај српске жене“ ВА, Ча, 131-1-20.

пословима како би они могли да ратују. Покушано је да се недостатак плански повезаног масовног учешћа жена почетком 1944. надокнади задуживањем учитељица за „морални препород српске мајке“.⁵¹ Ова упутства нису дефинисала нити јасније одредила улогу жене у покрету и друштву, већ је она враћана на зацртано место у кући и породици. Чак и у тренуцима када се желела активирати, жена је задржавана на истим позицијама.

Оправдање и изговор за недовољно залагање за права жена налажени су у ратним околностима.⁵² Овакве ставове имале су и жене које су биле активне у покрету. Оне су такође подржавале ограничавање женских амбиција на улогу мајке и допуштале њихову активност током рата једино у хуманитарним и санитарским оквирима.⁵³ После ослобођења из друштва је требало да буду изопштене жене које су сарађивале и биле блиске са окупатором, док је осталима била намењена могућност деловања у оквиру хуманитарних удружења.⁵⁴ Ако је судити по пропагандним списима, победа равногорског покрета би женама донела, и поред неодређености, веома скучене тековине које су

51 ВА, Ча, 131-1-8.

52 „Учинићемо за њу много, али не данас. Нисмо у стању. Српкиња то разумије. Верује нам.“ Према: Бојан Димитријевић, „Женска равногорска организација у Србији 1944. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (1999), 224.

53 „Све српске омладинке требају да буду косовке девојке те да својој рањеној браћи пруже прву помоћ да их његују и тјеше.“ Данка Боснић, „Кад сам први пут чула за четника?“ ВА, Ча, 130-5-17.

54 Б. Димитријевић, „Женска равногорска организација“, 225.

почивале на тврдњи да ће „жена добити широке дужности и видну улогу у решавању свих питања државноправних а нарочито породичних, јер кућа не лежи на земљи већ на жени – вели народ“.⁵⁵ На тај начин, у позивима женама да се прикључе равногорском покрету и подрже га, није било искрене вере у њихов допринос и значај, услед чега су они више представљали празну форму насталу као резултат нужности у моментима када је покрет губио своје позиције.

Женске равногорске организације

За разлику од народноослободилачког покрета који је већ 1941. започео са формирањем народноослободилачких одбора као цивилних органа власти и Фочанским прописима 1942. предвидео да њихов састав могу бирати и у њих бити изабране жене,⁵⁶ равногорски покрет је формирање равногорских народних одбора предвидео тек приближавањем краја окупације.⁵⁷ У упутствима за формирање одбора учешће жена у њиховом раду није спомињано, већ је било предвиђено формирање посебних женских равногорских одбора.⁵⁸

Југословенска организација равногорки (ЈУОРА) формирана је према упутству које је издала Врховна команда ЈВуО и имала је за циљ да обухвати и повеже

55 ВА, Ча, 131-1-20.

56 Љ. Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944*, 499.

57 ВА, Ча, 13-1-20. ВА, Ча, 13-1-4. ВА, Ча, 13-1-9.

58 ВА, Ча, 103-5-1.

све жене и женска друштава на националној основи.⁵⁹ У равногорски покрет желела су се тиме укључити сва предратна женска друштава и организације и за њих су биле одређене посебне секције са нумеричком ознаком. Упутством бр. 2 за рад Југословенске организације равногорки било је наведено пет група задатака ове организације: подизање националне свести, васпитање деце, побољшање социјалног положаја и друштвене правде, сестринска помоћ, држање пред непријатељом и улога жене. Предвиђене активности остајале су у оквирима традиционализма и наслањале су се на предратну праксу женског организовања. Основни циљеви рада били су засновани на активирању жена у подизању националне свести, обнови традиционалних вредности, сузбијању комунизма и залагању за задржавање женских улога у оквиру породице.⁶⁰

Од секција ЈУОРА, чије је оснивање предвиђено у сваком месту, очекивано је да помажу равногорске војне снаге и прикупљају санитарски материјал и опрему. Оснивање секција било је спровођено током фебруара 1944. године уз инсистирање да се успостављање ове организације изврши до краја марта исте године у свим селима што је у великој мери условило брзину у раду, недовољну организованост и формалан и површан рад који се заустављао на процедуралном испуњењу задатих захтева.⁶¹ Често је формирање

59 Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Ђенерала*, I, 166–170.

60 Милан Ристовић, „Положај жене у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату“, *Токови историје*, 3 (2009), 26–27.

61 ВА, Ча, 131-1-26.

одбора текло уз предрасуде средине и недовољну сарадњу и ометање од стране припадника равногорског покрета, али је и зависило од њихове иницијативе и очекивања.⁶² То је условило да се поједине секције формирају командно, а не на доборовољној иницијативи што се затим одражавало на њихов даљи рад. Динамика оснивања секција ЈУОРА утицала је неуједначеност у раду и зависила не само од ангажовања припадника равногорског покрета, већ и од наклоности становништва и спремности да се ангажују за рад у корист покрета.⁶³ Док је у појединим местима испољен велики жар и ентузијазам, у другим је дошло до сукоба унутар секција, неслагања и оптуживања, незаинтересованости или је формирана секција постојала само „на папиру“ без изабране управе.⁶⁴

Највећа очекивања била су од млађих и образованих жена, па је често инсистирано да у секције уђу локална учитељица и супруга свештеника.⁶⁵ На челу секција углавном су биле учитељице и њима је поверавано организовање и одржавање предавања и држање говора о значају жена и могућностима њиховог доприноса ратној победи. Свака секција добијала је

62 Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, II, 288.

63 Bojan Dimitrijević, „Žene ravnogorskog sela 1943–1944“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, urednik Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998), 361.

64 Žarko Jovanović, „Žene Srbije u ratu 1941–1945“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, urednik Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998), 335.

65 BA, Ча, 131-1-20.

ради даље дистрибуције текст „Значај српске жене“ у коме је поред глорификације улоге српске мајке у прошлости, наглашаван скроман допринос српске жене равногорском покрету и захтевано активирање жена у циљу бржег завршетка рата.⁶⁶ Допринос жена био је виђен у форми развијања национално родољубивог карактера, активности на очувању народних обичаја, неговању култа брака, породичног живота и сузбијању порока.

Осим рада на организацији ЈУОРА, више докумената сведочи о покушајима да се жене путем различитих удружења додатно активирају. Проблем представља чињеница да осим планова и аката о раду често нису сачувани трагови да ли су наведене организације заиста започеле са радом, на који начин су и како деловале. У том смислу можемо посматрати и очекивања која је равногорски покрет имао од Кола српских сестара за које је јануару 1944. донет Правилник о раду. Прописане дужности чланица биле су у традиционалним оквирима и подразумевале су чување и одржавање народних обичаја, одржавање прела, посећивање богослужења и развијање побожности и љубави према народу, краљу и отаџбини, као и сарадњу са представницима равногорског покрета.⁶⁷ Осим тога, била је очекивана и обавештајна делатност у корист равногорског покрета и предвиђено да, осим оснива-

66 „Прворазредна улога равногорке, стога, била је посвећивање породици и кући“, док је национално држање „сугерисано и захтевано као модел за понашање код равногорки“. Б. Димитријевић, „Женска равногорска организација“, 223, 227.

67 ВА, Ча, 19-7-3.

ња огранака у сваком граду и селу, при сваком штабу корпуса буде постављена једна чланица интелектуалка која ће руководити пословима Кола српских сестара на подручју корпуса.⁶⁸ Сачувани су и нереализовани нацрти о стварању женске организације под називом Југословенска женска организација (ЈЖО) чијим радом је требало да руководи Централни национални комитет жена (ЦНКЖ), који такође никада није основан. Планирано је да циљ Југословенске женске организације буде пропагандни и обавештајни – да продре у све слојеве друштвеног живота и да међу женским светом шири идеје ЈВуО и припрема обнову друштвеног, социјалног и културног живота. Ова организација имала би федерални карактер и била је предвиђена могућност формирања националних секција попут муслиманске или хрватске.⁶⁹

Током априла и маја 1944. у саставу ЈВуО формирана је Женска равногорска организација санитета (ЖРОС) као тајна и војна женска организација, под командом начелника санитета Врховне команде ЈВуО, усмерена на санитарску службу и подизање културне и националне свести у народу.⁷⁰ За чланице организације – национално исправне женске особе старије од 15 година, одржавани су санитарски курсеви и оне су окупљане у санитарске јединице које су припајане болницама. Предвиђено је да свако село и град има своју организацију, за поверенице среза требало је постав-

68 ВА, Ча, 131-1-12.

69 ВА, Ча, 19-7-10.

70 ВА, Ча, 19-7-12.

љати сестре нудиље или чланице са завршеним санитарским курсом, док је повереница за град требало да буде лекарка. С обзиром на војни карактер организације, истакнуте улоге у њој добијале су жене које су од раније биле осведочене као сараднице и припаднице покрета. Међутим, поједине од њих су се, упркос стеченом војном искуству и исказаној храбрости, показале као невичне организацијским и пропагандним пословима и чак су смењене са својих нових положаја.⁷¹ Нарочито је бројне проблеме изазивао рад Јелене Ђорић Калабић која је од 1941. била активна у равногорском покрету, учествовала у њему и као борац, што јој је давало значајну слободу и самосталност у деловању, али је због тога и свог темперамента изазивала и отпор средине, али и припадника ЈВуО.⁷²

Током маја 1944. напоредо су постојали одбори ЈУОРА и формирали се одбори ЖРОС-а.⁷³ Ова појава је изазвала конфузију, због чега је у појединим местима ометан рад ЖРОС-а или је долазило до сукоба представница двеју организација па је покренуто питање оправданости постојања два удружења и дошло до предлога да се њихов рад обједини.⁷⁴ Средином августа на терену је извршено спајање ових организа-

71 Наталија Поповић, помоћница главне поверенице ЖРОС-а Шумадијске групе корпуса, Вере Сарамандић, разрешена је као неподесна 13. јуна 1944. године. ВА, Ча, 106-7-26.

72 Љ. Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944*, 370.

73 ВА, Ча, 54-4-16.

74 *Југословенска војска у отаџбини на територији округа моравског 1943–1944. Документи*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић (Јагодина: Историјски архив Јагодина, 2006), 262–264.

ција у оквиру ЖРОС-а, а чланице ЈУОРА аутоматски су постале чланице ЖРОС-а. Иако је у почетку (током априла и маја 1944) ЖРОС представљан као женска омладинска организација, која се формира по угледу на мушку омладину равногорског покрета,⁷⁵ убрзо се одустаје од ове идеје и у називу организације реч „омладина“ замењује речју „организација“. ЖРОС је затим прерастао у општу женску организацију и постао једино женско равногорско удружење.⁷⁶ Његов програм публикован је као брошура почетком августа 1944. године.⁷⁷

Програм ЖРОС-а је донео је значајне новине у погледу на активност жена. Поред рада у санитету, предвиђао је њихову већу активност у пропагандом раду, као и уопште у покрету. Еманципаторски карактер ЖРОС-а огледао се у ставовима да је задатак ове организације да „покаже да жена није инфериорнија од мушкарца у борби противу непријатеља“, да се жене на овај начин организују попут мушкараца, добијају могућност да изборе за себе одговарајуће место у новом друштву, афирмишу се, докажу своју снагу и постану борци за националну идеју. Истицано је да је жена постала члан војне организације и изједначена са мушкарцима у вршењу националне дужности. Наглашавање тврдње да је жени дато право да се бори и да је потребно да добијена права потврди и оправда носило је доста сличности са актима народноослободилачког

75 ВА, Ча, 131-1-16.

76 ВА, Ча, 131-1-42.

77 ВА, Ча, 19-7-16.

покрета по питању учешћа жена у одредима. Чак је и везаност и условљеност жене породицом схватана условно.⁷⁸

ЖРОС је имао значајну улогу у организовању санитетских и болничарских течајева. Очекивано је да се на територији сваког батаљона оснује нудиљска школа, где ће се ученице образовати да дају помоћ рањеницима, али и да врше пропаганду националне равногорске идеје.⁷⁹ Током јуна 1944. почела је са радом Висока женска равногорска школа на подручју Тимочке крајине.⁸⁰

Активност ЖРОС-а одвијала се путем недељних састанака на којима су читани и тумачени пропагандни материјали, углавном они који су се односили на положај и улогу жене у равногорском покрету.⁸¹ Пропагандни рад је подстицан нарочито током лета, али се, како су се ратне операције одвијале, сводио углавном на захтеве за израду одеће за потребе војске, што је често доживљавано и као основна дужност женских

78 „Члан ЖРОС је слободна жена, али ипак везана за своју породицу. Док је отаџбина зове, она оставља своју породицу, као и мушкарац, и када та дужност престане она се враћа својој драгој породици. Организација ЖРОС тражи здраву и јаку породицу: Али сентименталност породице не сме да одврати жену од њене дужности према своме народу...” *Исто*.

79 ВА, Ча, 131-1-47; ВА, Ча, 131-1-42.

80 *Одјек слободних српских планина*, бр. 15, јун 1944. ВА, Ча, 13-3-12.

81 Женска организација на територији рудничког корпуса посебно је анализирао чланак „Жена на пољу хуманости и народне културе“ објављен у *Гласу Рудника*. М. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди*, 115.

организација.⁸² Ипак, развојем ратних дешавања, током августа је захтевано да поверенице ЖРОС-а буду активније.⁸³

Активност женских организација није замрла по слому равногорског покрета у Србији већ је настављена након повлачења у Босну, где је 5. новембра 1944. одржан митинг у организацији Акционог одбора жена Југословенске демократске заједнице чија је председница била Анђелија Лалатовић, супруга мајора Мирка Лалатовића.⁸⁴ То је први помен о постајању овог одбора.⁸⁵ Са митинга је упућен апел савезничкој јавности у коме је истакнуто да се од почетка окупације велики број жена налази у редовима равногорског покрета и да оне постају жртве партизанског терора и репресалија које, тврдило се, премашују размере окупационих. Указано је и да су се југословенске жене које су пришле равногорском покрету бориле на „начин који доликује жени“.⁸⁶ Током фебруара 1945. Михаиловић је намеравао да

82 ВА, Ча, 43-6-21. ВА, Ча, 131-2-29.

83 ВА, Ча, 131-2-33.

84 Анђелија Лалатовић је као чланица ЖРОС-а током 1944. године учествовала у раду радио станице Глас слободних југословенских планина. У радио наступима је заговарала конзервативне и традиционалне ставове о улози жене, којој је оспаравала не само равноправност са мушкарцима, већ и право на запослење и каријеру. Извесно одступање од прокламованих ставова представљала је тврдња да допринос жене равногорском покрету за време рата може бити и у нези рањеника, курирској служби, обавештајној делатности и ширењу равногорске идеологије и пропаганде. ВА, Ча, 19-7-9. ВА, Ча, 17-1-5.

85 ВА, Ча, 17-2-5.

86 ВА, Ча, 18-2-1.

изврши реорганизацију женске организације, па је тражио списак жена и женског санитетског особља које се налазило у саставу равногорских снага.⁸⁷

Иако су и на припаднице равногорских женских организација утицали пад морала, опште расуло, страх и губитак вере у победу, многе од њих су до самог краја биле активне на терену где су биле присутне снаге ЈВУО. Затим су се поједине прикључиле повлачењу у Босну, а део је страдао као жртва комунистичке репресије. Најистакнутије чланице женских равногорских организација биле су физички ликвидирани или кривично гоњене, док је ЖРОС на седници 23. августа 1945. године Народна влада Србије сврстала међу непријатељске организације чији припадници нису имали право гласа.⁸⁸ Осуда и прогон ЖРОС-а и његових чланица сведочи да њихова улога и потенцијал нису били занемарљиви, али да су били недовољно искоришћени од стране равногорског покрета који се са закашњењем окренуо питању организовања и придобијања жена.

Закључак

Припадници равногорског покрета су доживљавали себе као једину грађанску алтернативу и будуће ратне победнике који су уз то уживали подршку савезника и југословенске владе у емиграцији. Био је то,

87 ВА, Ча, 19-7-9. ВА, Ча, 17-1-5.

88 Момчило Павловић, *За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945.* (Београд: Институт за савремену историју, 2007), 163.

уз војни карактер покрета, један од разлога због којих нису улагали много напора у придобијање жена. У покрету није увиђана запостављеност жена, нити је испољавана потреба да им се укаже поверење, већ су оне посматране са негативних полазишта, а модернизација критикована као морално пропадање жене. У обраћањима женама, равногорски покрет је наступао са конзервативних, патријархалних становишта, видећи жену искључиво као супругу и мајку, чији је национални значај лежао у потреби да васпита децу и синове храбро жртвује у рату. Прокламовани идеални модел жене – равногорке инсистирао је на националним и патријархалним вредностима. Били су то недовољно атрактивни ставови који су се мало разликовали од реторике колаборациониста када је у питању била улога жене у друштву.

Приближавање краја рата и губитак савезничке подршке и утицаја у народу навели су равногорски покрет да динамизује рад и боље осмисли основна идеолошка полазишта. Почела је да се увиђа потреба стицања наклоности жена, али им је даље додељивана скромна улога заснована углавном на потребама пропаганде. Иако су од почетка окупације подстицане на пасивизацију, кривица за недовољну ангажованост жена свађивана је на саме жене. Упркос напорима да се покрет политички изгради и осмисли, улога жена и очекивања од ње задржали су исту садржину. У својим најзначајнијим актима равногорски покрет је остајао нем када су у питању политичка права жена. И у одсудним моментима, када је женама посвећивана пажња, оне су добијале значај само у покретању рада

женских организација и у плановима који су се тицали послератне социјалне заштите.

У раду женских равногорских организација, насталих у последњој години окупације, недостајало је систематичности, а бројни планови и оснивање више женских организација сведочили су и о одсуству јасне перспективе у раду. Прво је формирана ЈУОРА чија је делатност била углавном сведена на пропаганду раније прокламованих конзервативних погледа на улогу жене. Поред нереализованих пројеката, током априла и маја 1944. долази до формирања ЖРОС-а као организације која је имала за приоритет санитарску службу, али и подизање културе и националне свести у народу и која се, за разлику од ЈУОРА-е, налазила у саставу војне организације. Паралелно постојање двеју женских организација завршило се укидањем прве и претварањем ЖРОС-а у једино женско равногорско удружење које је у околностима убрзаног развоја догађаја и јачања народноослободилачког покрета добило задатке који су се у значајној мери разликовали од ранијих равногорских погледа на женско питање. ЖРОС је представљан као организација у којој су жене стекле могућност да се изједначе с мушкарцима у вршењу националних дужности и обезбеде равноправност. Пропагандна ширина и значај који је придаван ЖРОС-у у последњим тренуцима окупације представљали су закаснелу реакцију која није имала много ефекта и простора за реализацију.

Резиме

Одсуство целовитог идеолошког програма и став да је равногорски покрет искључиво војни утицали су да се у покрету недовољно пажње посвети политичким циљевима, а нарочито питању положаја жена у друштву. Када је развој ратне ситуације наметнуо потребу изношења конкретнијег политичког програма и већег ангажовања становништва, покрет се активније окренуо и питању положаја жена чија је модернизација до тада посматрана са негативног становишта. Као у колаборационистичким круговима, гледање на жене заснивало се на патријархалним и традиционалним ставовима, али им је приближавањем краја рату и окупацији замерано недовољно ангажовање и допринос ратним напорима. Упркос истицању да се кроз равногорски покрет „ствара нова жена и нова мајка“, промењена реторика није донела ништа ново. Иако је увиђана потреба придобијања жена и чињени покушаји да се оне активирају и организују, таква настојања остајала су у оквирима традиционализма: осим неодређених обећања, питање побољшања политичког и друштвеног положаја жена остајало је запостављено. Због касног формирања женских равногорских организација, тек у последњој години рата, и поред улоге и значаја који су им били дати оне нису имале довољно простора за реализацију.

Sources and Literature

Državni arhiv Srbije: Zbirka dokumenata Bezbednosno-informativne agencije

Vojni arhiv: Četnička arhiva

Jugoslovenska vojska u otadžbini na teritoriji okruga moravskog 1943–1944. Dokumenti. Priredili Dobrivoje Jovanović, Dejan Tanić. Jagodina: Istorijski arhiv Jagodina, 2006. (Cyrillic)

Mihailović, Dragoljub M. *Rat i mir Đenerala. Izabrani ratni spisi*, I–II. Priredili Milan Vesović, Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević. Beograd: Srpska reč, 1998. (Cyrillic)

Moljević, Stevan. *Ravna gora u svetlu i magli.* Priredili Momčilo Pavlović i Bojan B. Dimitrijević. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, Arhiv Srbije, 2019.

Srbi u ratnom dnevniku Vermahta. Izbor, prevod i pogovor Nikola Živković. Beograd: Službeni list SCG, 2005.

Topalović, Živko. *Na Ravnoj Gori.* Kragujevac: Pogledi, 1999. (Cyrillic)

Ujedinjene srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program. Priredili Milan Vesović i Kosta Nikolić. Beograd: Vreme knjige, 1996.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, XIV–1. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981.

Davidović, Goran, Miloš Timotijević. *Zatamnjena prošlost. Istorija ravnogoraca čačanskog kraja*, I–III. Čačak, Gornji Milanovac, Kraljevo: Narodni muzej Čačak, Međuopštinski istorijski arhiv Čačak, Muzej rudničko-takovskog kraja, Narodni muzej Kraljevo, 2002–2004. (Cyrillic)

Dimitrijević, Bojan. „Ženska ravnogorska organizacija u Srbiji 1944. godine“. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 3, (1999), 221–233. (Cyrillic)

Dimitrijević, Bojan. „Žene ravnogorskog sela 1943–1944“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup. Urednik Latinka Perović, 353–366. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.

- Đuretić, Veselin. *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1985. (Cyrillic)
- Jovanović, Žarko. „Žene Srbije u ratu 1941–1945“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup. Urednik Latinka Perović, 331–341. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- Matić, Milan. *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi četničkog pokreta u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1995. (Cyrillic)
- Nikolić, Kosta, Bojan B. Dimitrijević. *General Dragoljub Mihailović 1893–1946. Biografija*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2011. (Cyrillic)
- Nikolić, Kosta. *Istorija ravnogorskog pokreta 1941–1945*, I–III. Beograd: Srpska reč, 1999. (Cyrillic)
- Nikolić, Kosta. „Jugoslovenska ravnogorska omladina u Drugom svetskom ratu – organizacija i ideologija“. *Istorija 20. veka*, 1, (1998), 43–59.
- Pavlović, Momčilo. *Za Tita ili za kralja. Izbori za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007. (Cyrillic)
- Pavlović, Stevan K. *Hitlerov novi antiporedak. Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd: Clio, 2009. (Cyrillic)
- Petranović, Branko. *Strategija Draže Mihailovića 1941–1945*. Beograd: Centar za savremenu istoriju jugoistočne Evrope, Otkrovenje, 2000. (Cyrillic)
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Ristović, Milan. „Položaj žene u ideološko-propagandnom rečniku kolaboracionističkog režima u Srbiji u Drugom svetskom ratu“, *Tokovi istorije*, 3 (2009), 20–32.
- Stanišić, Mihailo. „Stavovi (ravnogorskog) četničkog pokreta prema ženi“. U: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup. Urednik Latinka Perović, 342–352. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- Škodrić, Ljubinka. *Žena u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Arhipelag. (Cyrillic)
- Škodrić, Ljubinka. „Partizanke u viđenjima ideoloških protivnika u Srbiji 1941–1944“. U: *Feministički forum Filozofskog fakulteta. Iza-*

brani radovi iz studija roda. Uredile: Nada Sekulić i Marija Radoman, 275–292. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2016.

Timotijević, Miloš. *Dragiša Vasić i srpska nacionalna ideja*. Beograd: Službeni glasnik, 2019. (Cyrillic)

Timotijević, Miloš. „Hrabri“ *partizani* i „zli“ *četnici*. *Studije o Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Beograd: Catena Mundi, 2019. (Cyrillic)

Tomasevich, Jozo. *Četnici u Drugom svetskom ratu*. Zagreb: SN Liber 1979.

Summary

Ljubinka Škodrić

THE RAVNA GORA WOMEN AS AN ANTIPOD TO THE NEW WOMEN IN IDEOLOGY AND PROPAGANDA OF RAVNA GORA MOVEMENT

Abstract: The paper analyses the ideology and propaganda of the Ravna Gora movement in relation to women. The expectations that the movement placed on women, as well as the roles, duties and rights that women were expected to fulfil during the war and in the post-war period are discussed. In this context, the anti-communist discourse in relation to women and its connection with conservative and patriarchal attitudes were studied in particular. The mutual relationship and influence of these factors were seen as the origin of opposition to the ideas of women's emancipation, but also to the modernization of society. Particular attention was paid to the changes in approach and the attempts to win over the female part of the

population, as well as forming of women's organisations within the movement.

Keywords: women, Ravna Gora movement, ideology, propaganda, Second World War, Serbia, occupation.

The absence of a comprehensive ideological program and the attitude that the Ravna Gora movement is exclusively military influenced that within the movement insufficient attention was paid to political goals, especially to the position of women in society. When the development of the war situation imposed the need to present a more concrete political program and to involve of the population more closely, the Ravna Gora movement turned more actively to the issue of the position of women, whose modernization was had been previously viewed negatively. As in collaborationist circles, the view of women was based on patriarchal and traditional attitudes, but as the end of the war and occupation approached, women were blamed for their insufficient commitment and contribution to the war effort. Despite the emphasis that the Ravna Gora movement was "creating a new woman and a new mother", the change in rhetoric brought nothing new. Although the need to win over women was recognized and attempts were made to activate and organize them, these efforts remained within the framework of traditionalism: apart from vague promises, the issue of improving women's political and social position remained neglected. Due to the late formation of the Ravna Gora women's organizations, only in the last year of the war, despite the

role and importance that were given to them, they did not have enough space for realization.